

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

«Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ

**Студенттер мен жас ғалымдардың
«GYLYM JÁNE BILIM - 2024»
XIX Халықаралық ғылыми конференциясының
БАЯНДАМАЛАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
XIX Международной научной конференции
студентов и молодых ученых
«GYLYM JÁNE BILIM - 2024»**

**PROCEEDINGS
of the XIX International Scientific Conference
for students and young scholars
«GYLYM JÁNE BILIM - 2024»**

**2024
Астана**

УДК 001

ББК 72

G99

«ǴYLYM JÁNE BILIM – 2024» студенттер мен жас ғалымдардың XIX Халықаралық ғылыми конференциясы = XIX Международная научная конференция студентов и молодых ученых «ǴYLYM JÁNE BILIM – 2024» = The XIX International Scientific Conference for students and young scholars «ǴYLYM JÁNE BILIM – 2024». – Астана: – 7478 б. - қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-7697-07-5

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and young researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых по актуальным вопросам естественно-технических и гуманитарных наук.

УДК 001

ББК 72

G99

ISBN 978-601-7697-07-5

**©Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті, 2024**

ерекшеліктерін айқындаудағы таптырмас құрал болды: «Этимологические заметки о некоторых печенежских именах» (1945), «Алтайские элементы протобулгарских надписей» (1951), «Заметка о составных титулах протобулгарских надписей» (1958) және т.б. Автордың ең маңызды туындысы «The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos, the «Igor' Tale» түркі тілдері мен диалектілерін салыстырмалы зерттеуде пайдаланылып келеді [5].

Түркітанушы, шығыстанушы Йоханнес Бенциг (Johannes Benzig) чуваш сөздерінің этимологиясымен айналыса отырып, бұлғар-чуваш мәселелеріне қатысты зерттеулермен шұғылданды. Ғалым 1940-1942 жылдары «Чуваш зерттеулері» көп томдық еңбегін жариялай отырып, чуваш тілінің фонетикасын, грамматикасын тереңірек зерттеді. Сондай-ақ түркі, моңғол, тұңғыс-манчжур тілдерінің өзара байланысына қатысты мәселелерді зерттеуде белсенділік танытты. Түркітану, алтайтану бағытындағы соны зерттеулер Й.Бенцинг шәкірті Герхард Дерфер (Gerhard Dörfer) тарапынан жалғасын тапты. Оның «Zwei wichtige Probleme der Altaistik», «Türkische und mongolische Elemente in Neupersischen», «Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte», «Bemerkungen zur Methodik der türkischen Lautlehre», «Langvokale im Urmongolischen», «Das Krimtatarische», «Sibirische Märchen. 2. Band: Tungusen und Jakuten. (Die Märchen der Weltliteratur)», т.б. еңбектері түркітанудағы елеулі зерттеу мұралары ретінде саналады [6].

Осылайша қазіргі түркі халықтарының тарихы мен тілінің алғаш зерттелуіне Еуропа ғалымдарының ғылыми талдаулары арқау болғанын аңғаруға болады. Аталған мақалада түркітану бағытындағы зерттеулерге Еуропа ғалымдарының, оның ішінде неміс ғалымдарының қосқан үлесі баяндалды. Мақала «Еуропа ғылымындағы түркі тарихнамасының мәселелері» тақырыбындағы дипломдық жұмыс аясында жазылды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Мұхатова О. Тарихнама ғылымы: теориялық-методологиялық негіздері және зерттеу үлгілері. Оқу құралы. – Алматы, 2009. – 186 б.
2. Мусаев С.Ж., Садыкова С.З. Представители немецкой тюркологии XIX-XX вв. // Academy №7 (10). – Р. 36-40
3. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. – М.: Наука, 1972. – 272 с.
4. Jens Peter Laut Annemarie von Gabain 1901-1993. // Sonderdrucke aus der Albert Ludwigs Universität Freiburg, 1995. – 367 S.
5. Hazai G. Kurzes Schriftverzeichnis von K.H.Menges. Volkskundliche Texte aus Ost-Türkistan. Aus dem Nachlass von N.Th. Katanou. – Leipzig, 1946.
6. Зарубежная тюркология / Сост. С.Т.Кляшторный. – М.: Наука, Вып. 1, 1986. – 381 с.

ӘОЖ 15.768

«БАБЫРНАМА» ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНА ШОЛУ

Халметов Алишер Рахимжанович

alisher.rahimjan@outlook.com

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ,

Халықаралық қатынастар факультетінің докторанты, Астана, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: М.Қ. Ескеева

Шағатай жазба тіліндегі мұраларды жан-жақты зерттеу қазіргі түркі жазба тілдерінің даму бағыты мен өзіндік ерекшеліктерінің қалыптасу жолын анықтауға ықпал ететін түркі тіл

білміндегі маңызды мәселе. Бұл Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың (XV-XVI ғғ) «Бабырнама» тарихи шығармасының зерттелу мәселесіне арналған мақала тақырыбының өзектілігін сипаттайды. Қазақстанда «Бабырнама» жазба ескерткішінің зерттелу деңгейінің төмендігі тақырыптың көкейкестілігін айқындай түседі. Тарихта сирек кездесетін көрнекті тұлға, ірі саяси қайраткер Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр Үндістан түбегінде ғана емес, Шығыс пен Батыс әлемінің ұлы бірегей билеушісі ретінде танымал. Бабыр шығармашылығының көкжиегі кең болды, ол өнердің барлық түрлеріне дерлік қызығушылық танытты. Табиғатты сүйетін, зерттеуші, саяхатшы, этнографияның жаршысы, бақ сәулетшісі, атқа міну, садақ ату және қылыш тарту өнерінің шебері, каллиграф, музыкант, заңгер, ою-өрнек өнері мен кітапты сүйетін, әдебиет әуесқойы, түркі әдебиетінде өз қолтаңбасын қалдырған ақын [1, 397]. Бабыр жауынгер және басқарушы болуымен қатар, өз заманының ең көрнекті ғылым және әдебиет қайраткерлерінің бірі болды. Поэзия мен әдебиетте Науайден кейін шағатай поэзиясы мен прозасы бойынша теңдессіз еңбектерін жазды [2, 395]. Захир ад-дин Мухаммед Бабырдың шығармашылығындағы ең маңызды еңбегі – «Бабырнама». Жазба ескерткіш шағатай әдеби жазба тілінің грамматикалық және стильдік тұрғыдан шыңдалған кезеңінің үлгісі болып табылады.

Мақсаты мен міндеттері. «Бабырнама» шығармасының зерттелу тарихына қысқаша шолу жасау: «Бабырнама» жазба ескерткішінің жалпы сипаты туралы мәлімет беру; еңбектің қазіргі түркі және басқа тілдерге аударылу мәселесі бойынша ақпарат беру; ескерткіштің тарихи және филологиялық тұрғыдан зерттелу барысына сипаттама беру; жазба мұраның аударылуы мен зерттелу тарихын хронологиялық тұрғыдан жүйелеу.

Әдістемесі. Мақаланы жазу барысында дәстүрлі сипаттау, жүйелеу, жалпылау әдістері және салыстырмалы-талдау тәсілі қолданылды.

XV ғасырдың соңғы жартысы мен XVI ғасырдың бірінші жартысындағы Орта Азия, Ауғанстан, Үндістан тарихының төл дереккөзі болып табылатын «Бабырнама» сол кезеңдегі түркі жазба тілінің ерекшеліктерінен мағлұмат беретін аса құнды мұра. Шағатай тілінің лексикалық құрамын толық қамтитын «Бабырнама» шығармасының тілі аса бай, оқиғалар желісі мен тарихи ақпараттар қарапайым әрі көркем тілмен жалпыға түсінікті стильде берілген. Шығарма тілінің қарапайымдылығы мен жалпыға түсінікті болуы автордың өз еңбектерінің тек жоғары топ өкілдеріне ғана емес таза түркітілдес тұтас бұқара халыққа қолжетімді болуын көздеген түпкі мақсатынан туындаған сияқты. Бабыр шах «Бабырнама» еңбегінде өз отбасы, бауырлары, ата-анасының шыққан тегі туралы толық мәлімет беріп, балалық шағынан бастап өмірінің соңына дейінгі 1519-1530 жылдар аралығында барған жерлері, кездескен адамдары, өзі болған жерлердегі халықтың мәдениеті мен тарихы туралы ақпараттарды шынайы сипаттайды. «Бабырнама» түркі тілдерінен басқа орыс, парсы, урду, ағылшын және француз тілдеріне аударылған.

Шығарма ешбір алғы сөзсіз, кіріспесіз басталып Бабырдың он екі жасында Ферғана тағына отыруынан бастап, қайтыс боларына бір жыл қалғанға дейінгі өмірлік шытырман оқиғасын баяндайды. «Бабырнама» – «Ферғана», «Кабул», «Үндістан» атты үш бөлімнен тұрады. Алғашқысы XV ғасырдың екінші жартысында Ферғана жазығындағы Ахсикент, Намаған, Әндіжан, Марғилан, Ош, сондай-ақ Самарқан, Исфара секілді қалалар мен елді мекендер, онда тұрған түрлі тайпалар мен жамағаттардың әдет-ғұрпы, тілдік ерекшеліктері, мәдениет, жан-жануарлар дүниесін баяндаумен басталады. Автор, әсіресе, ата-бабасының шежіресі, кәсібі, тыныс-тіршілігі, тіпті аталған өлкенің тау-тасы, бау-бақшасы, жеміс-жидегі, өзен-суы, ұшқан құсына дейін сүйіспеншілікпен, туған жерге деген перзенттік махаббатпен жазған.

1494-1503 жылдар аралығын қамтитын бірінші бөлімде Бабырдың туған жері Ферғанада болған оқиғалар баяндалады. Ферғана елімен таныстыратын кең көлемді мәліметтерден кейін бұл бөлімде оның әкесі Омер Шейх Мырза мен Бабырдың екі ағасы Сұлтан Ахмед Мырза мен Сұлтан Махмуд Мырзаның істері қамтылған. Бабырдың Самарқанға жасаған жорықтары және оның бүкіл елді басып алған Өзбек сұлтаны Шайбани ханға (Шейбақ хан) қарсы жеңіліспен аяқталған

күрестері қамтылған. Самарқандтың географиялық және әлеуметтік бейнесі де оның сахнасы болған оқиғаларға қатысты жеке тарау ретінде берілген.

1504-1520 жылдарға жататын екінші бөлімде елін өзбектерге тастап кетуге мәжбүр болған Бабырдың Ферғананы тастап, Шайбани ханға қарсы күресін жалғастыра отырып, жаңа саяси одақ құруға аттанған Кабулдағы кезеңді қамтиды. ол Ауғанстанды да өз билігіне алды. Онда оның иемденуі және одан кейінгі Үндістанға жасаған жорықтары айтылады. Бұл бөлімде Кабул провинциясының өте кең географиялық, әкімшілік және этникалық суреті салынған, өйткені бұл жерде оның өмірінің сахнасы болған [3, 13].

Үшінші бөлімде Бабыр 1525 жылдан 1529 жылдың қыркүйегіне дейін үздіксіз жеңістерімен Үнді-Түрік империясын құрған үнді кезеңі сипатталады. Бұл жолы өте егжей-тегжейлі пікірталас Үнді елі туралы мол мағлұматтармен ашылады, бұл жерде өмірдің шеңберін құрайтындықтан, бұл өз алдына бір шығарма болар еді. «Бабырнама» ең алдымен өмірбаян болғанымен, мазмұны жағынан әдеби жанр жағынан да, табиғаты жағынан да жан-жақтылық пен құбылмалылық танытады. Алғаш естелік ретінде басталса, кейінгі бөлімдерінде оқиғаларды күн санап жазып алу арқылы немесе арасына тым көп уақыт салмай, күнделік түрінде өтеді; Ол саяхаттар мен елден елге сапарлар кезінде не көргендерін және көргендерін сипаттайтын беттері бар саяхатнамаға айналады; Оның асқан ілтипатпен, мәнділікпен беретін егжей-тегжейлі мәліметтері бір тұста география, этнография, ботаника, зоология және ең соңында фольклор энциклопедиясының көрінісін береді. Байқара сұлтан туралы баяндауын оқыған кезде оның тарихи мәтіннен еш айырмашылығы жоқ екенін байқаймыз. «Бабырнама» көне түрік әдебиетінде бұрын-соңды болмаған дерлік өмірбаяндық түрдегі, оның үстіне бір білеушінің қаламынан шыққан бірегей туынды ретінде бағалы болып саналады. Болған оқиғаларды сол қалпында жазудағы шыншылдық пен шынайылық жағынан Бабырнама Цезарьдың естеліктерімен бірдей болып саналса, Бабыр осы естеліктеріне байланысты Шығыстың Юлий Цезарі саналды. Юлий Цезарьдан кейінгі бірде-бір билеуші Бабырға дейін мұндай шынайы әрі дәл естелік қалдырмағаны қабылданған.

Шығыста орта ғасырдағы мемуарлық әрі тарихи әдебиеттің көрнекті туындысы болып табылатын «Бабырнама» шығармасына деген қызығушылық Бабырдың өз замандастарынан басталды. Дәлірек айтқанда, бұл еңбекпен көпшілікті таныту үшін ең алғаш рет сол кезеңнің ең көрнекті әдеби тілі болып табылатын парсы тіліне аударылды. А. Самойловичтың мәліметі бойынша бұл еңбек Абдурахим Хан тарапынан аударылып 998/1590 жылы император Акбарға ұсынылған болатын [4, 168].

Батыста «Бабырнама» шығармасына деген қызығушылық XVII ғасырдан бастау алады. Б. Эрбело, Н. Витсен сияқты ғалымдар еңбектің кейбір бөлімдерін аударған (“Babur ou Baber”, Bibliothèque Orientale, ou Dictionnaire Universel contenant généralement tout ce qui regarde la connaissance des peuples de l’Orient, Paris 1697; Noord en Oost Tartarye, ofte bondigh ontwerp van eenige dier landen, en volken, zo als voormaels bekent zyn geweest, Amsterdam 1692; Noord en Oost Tartaryen: behelzende eene Beschryving van verscheidene Tartarsche en Nabuurige Gewesten, in die Noorder Oostelykste deelen van Azien en Europa, Amsterdam 1785). XIX ғасырдың бірінші жартысында Бабырнаманың құндылығы мен маңыздылығы әлдеқайда жақсырақ таныла бастағандықтан, оның әлем тілдеріне аударылуына жол ашты. Яғни, «Бабырнама» туралы алғашқы еңбектер ретінде оның басқа тілдерге аударылғанын айтуға болады.

«Бабырнама» тек түркі тілінде сөйлейтіндерге ғана емес, басқа халықтар тарапынан да кеңірек оқылсын деген ниетпен сол кездегі Шығыстың ортақ әдеби тілі болып табылған парсы тіліне аударылады. Ең көне аудармалардың бірі ретінде XVI ғасырда, еңбектегі тарихқа мән берсек 931 (1524-1525) жылы жарық көрген яғни Бабырдың көзі тірісінде аударылған Тегерандағы Салтанат Кітапханасының Бабыр жинағында сақталған аударма болып табылады. Бұл аударма – еңбектегі әр сөйлемнің арасында жазылған сөзбе сөз аударма.

Дж. Лейден, У. Эрскин сияқты ғалымдар алғашқылардың бірі болып Бабырнаманы ағылшын тіліне аударма бастағанды. Аударманы бастаған кезде бір-бірін танымайтын бұл ғалымдар Абдуррахим ханның парсы тіліндегі аудармасын негіз алады. Бұл екі ғалымның аудармасы Лейденнің өмірден өтуіне байланысты Эрскин тарапынан толық тексеріліп, жетілдіріліп, 1826 жылы Лондонда «Leyden-Erskine Translation» деген атпен жарық көреді. Шағатай тіліндегі түпнұсқадан алғашқы аударма 1857 жылы жарық көрген Н.И. Ильминскийдің аудармасы болып табылады. Бұл аудармадан кейін 1871 жылы Паве-де-Куртейльдің аудармасы жарық көрді.

«Бабырнама» шығармасын аудару үшін жиырма жыл еңбектенген Беверидж «The Baburnama in English» (1912-21; 1922) деген тақырыппен еңбектің ғылыми аудармасын жариялайды. «Бабырнама» туындысының мазмұны толық әрі анық берілген бұл еңбектен кейін 1943-1946 жылдары Решит Рахмети Араттың түрік тіліне жасаған аудармасы жарық көрді. Бабырнаманың орыс тіліне аударылуы мәселесіне келсек, өткен ғасырдың екінші жартысына дейін қысқа фрагменттер мен бөлімдер ғана аударылып келсе, 1958 жылы толық нұсқасы М. Сальенің аудармасымен жарық көрді.

XX ғасырда Бабыртану және «Бабырнама» туралы Ресей ғалымдары А.Н. Самойлович, И.В. Стеблева, Г.Ф. Благова құнды мағлұматтар берді. Танымал ғалымдардың атап өткеніндей, Бабырнама шығыс әдебиетіндегі алғашқы автобиографиялық еңбектің үлгісі болып табылады. Бұл жанр ислам әдебиетінің ең қиын әрі ең сирек нұсқасы саналады [5, 168-169].

Соңғы жылдары түркі мемлекеттеріндегі Бабырнамаға байланысты зерттеулер күннен күнге артуда. Солардың ішінде Түркияда 1993 жылдан бері барлығы 31 докторлық және магистрлік диссертация қорғалған. Сол сияқты түркі елдері арасында Бабыртану Өзбекстанда қарқынды даму үстінде.

Түркі әлемінің ұлы перзенті – Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» тарихи-шежірелік еңбегінің аударылуы мен зерттелу тарихын хронологиялық тұрғыдан бар үш кезеңге бөліп қарастыруға болады: 1) XVI ғасырдың екінші жартысынан XVII ғасырға дейінгі кезең. «Бабырнама» шығармасының парсы тіліне аударылуы; 2) XVII ғасыр мен XVIII ғасыр аралығын қамтитын кезең. «Бабырнама» шығармасынан үзінділер батыс тілдеріне аударылып, жариялана бастауы. 3) XIX ғасыр мен XX ғасыр аралығын қамтитын кезең. «Бабырнама» шығармасының ағылшын, француз, орыс, урду тілдеріне және қазіргі түркі тілдеріне (түрік, өзбек, қазақ) тілдеріндегі толық аудармаларының жариялануы; алғашқы тарихи-филологиялық сипаттамалардың берілуі; мәтінтанымдық, лингвистикалық бағыттағы зерттеулер жүргізілуі. 4) XXI ғасыр кезеңі – «Бабырнама» шығармасын зерттеуге түркі әлемінің айырықша ден қоюы; әдебиеттанымдық, лингвистикалық тұрғыдан жан-жақты зерттелуі

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Akün Ömer Faruk, “Bâbü”, TDV İslam Ansiklopedisi, IV, İstanbul: 1991, s. 397.
2. Konukçu Enver, “Bâbü”, TDV İslam Ansiklopedisi, IV, İstanbul: 1991, s. 395
3. Yücel Bilâl, Bâbü Dîvânı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım), Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara: 1995, s. 19.
4. Салье М., Бабурнаме Записки Бабур, Ташкент: 1958, 170 с.
5. Благова Г.Ф., “К истории изучения Бабурнаме в России”, Тюркологический сборник, Москва 1966, 168-176 с.

ӘОЖ 15.987

ҚОРҚЫТ АТА БЕЙНЕСІНІҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ

Шәріп Нұрзат Амантайұлы,
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ,